

Utredning inför nytt detaljplanområde vid Hälgsnäsudden

Arkeologisk utredning etapp 1 och 2

Hälgsnäs 1:1, Grythyttans socken, Hällefors kommun, Västmanland, Örebro län

SAU rapport 2017:10

Kerstin Westrin

SOCIETAS
ARCHAEOLOGICA
UPSALIENSIS

Utredning inför nytt detaljplanområde vid Hälgsnäsudden

Arkeologisk utredning etapp 1 och 2

Hälgsnäs 1:1, Grythyttans socken, Hällefors kommun, Västmanland, Örebro län

SAU rapport 2017:10

Kerstin Westrin

SAU rapporter 2017:10
ISSN 1652-9448
©SAU 2017

UTGIVNING OCH DISTRIBUTION

Societas Archaeologica Upsaliensis
Thunbergsvägen 5B, 752 38 Uppsala
post@sau.se
www.sau.se

TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens dnr och datum för tillstånd:

4431-1545-2016, 2016-10-27

SAU:s projektbeteckning: 1174

Företagare: Hällefors Kommun

Belägenhet

LANDSKAP: Västmanland

LÄN: Örebro

KOMMUN: Hällefors

SOCKEN: Grythyttan

FASTIGHET: Hälsnäs 1:1

KOORDINATER: N6619330 E477199

HÖJD: 182–200 m ö h

Undersökningen

TYP AV UNDERSÖKNING: Arkeologisk Utredning etapp 1 och 2

DATUM I FÄLT: 2017-04-24–04-28

UNDERSÖKT YTA: cirka 54 hektar

KOORDINATSYSTEM: SWEREF 99TM

HÖJDSYSTEM: RH 2000

INMÄTNINGSSYSTEM: RTK-GPS

Personal: Kerstin Westrin (projektledare) och Emelie Svenman

Fynd förvaras: Inga fynd tillvaratogs

Arkivmaterial: Förvaras i SAU:s lokaler i väntan på fyndfördelning

Omslagsbild: Vy mot söder och Sör-Älgen. Foto: Kerstin Westrin

Allmänt kartmaterial: ©Lantmäteriet Medgivande MS2007/04080

Digitala planer: Kerstin Westrin

Lektor: Fredrik Andersson

Layout: ord & form, Gudbrand Klæstad

Tryck: KPH Trycksaksbolaget AB, Uppsala

Innehåll

Sammanfattning 4

Inledning 5

Antikvarisk bakgrund 6

Topografi och fornlämningsmiljö **6**

Tidigare undersökningar **7**

Utredningen 8

Metod och genomförande **8**

Utredningsresultat 9

Slutsats och diskussion 14

Referenser 15

Bilagor 16

Bilaga 1. Objektlista **16**

Bilaga 2. Provgropslista **18**

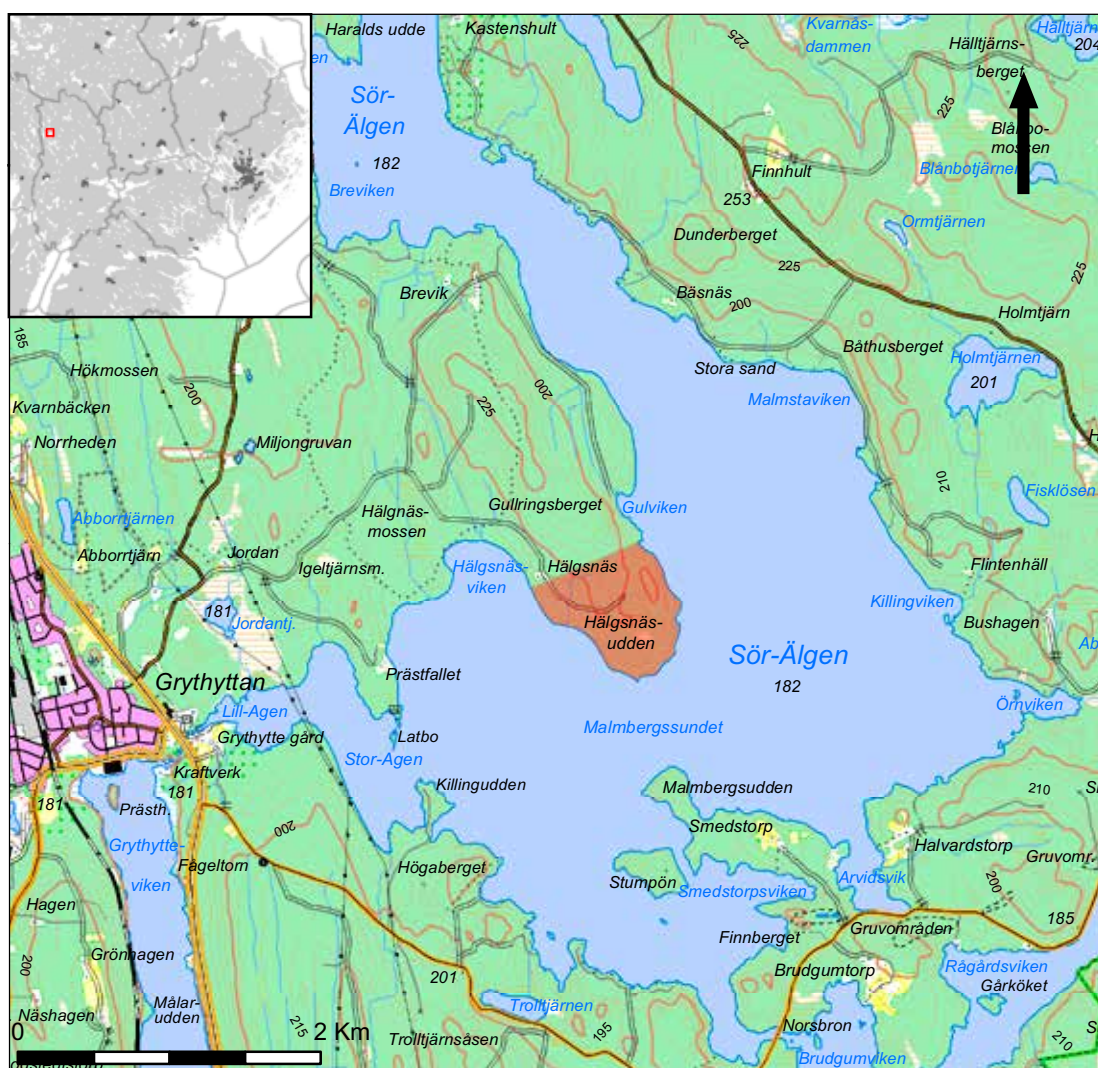
Sammanfattning

SAU (Societas Archaeologica Upsaliensis) har genomfört en arkeologisk utredning etapp 1 och 2 inom fastigheten Hälgsnäs 1:1. Anledningen till uppdraget var att Hällefors kommun planerar för en ny detaljplan inom fastigheten.

Vid utredningen gjordes en inledande arkiv- och kartstudie och sedan en fältinventering och utredningsgrävning.

Vid fältinventering påträffades och registrerades 12 objekt synliga ovan mark, fem kolbottnar med kojruiner, tre gruvhål, ett gränsröse samt ett område med fossila åkrar. Ett lösfynd i form av ett avslag i hälleflinta påträffades 2–3 meter ut i vattnet.

Fem lägen för möjliga stenåldersboplatser identifierades. Ett av lägena var större delen av den sydvästra strandzonen. 17 provgropar fördelade på dessa lägen grävdes men inget framkom som tyder på aktiviteter från denna tid i någon av de grävda groparna.

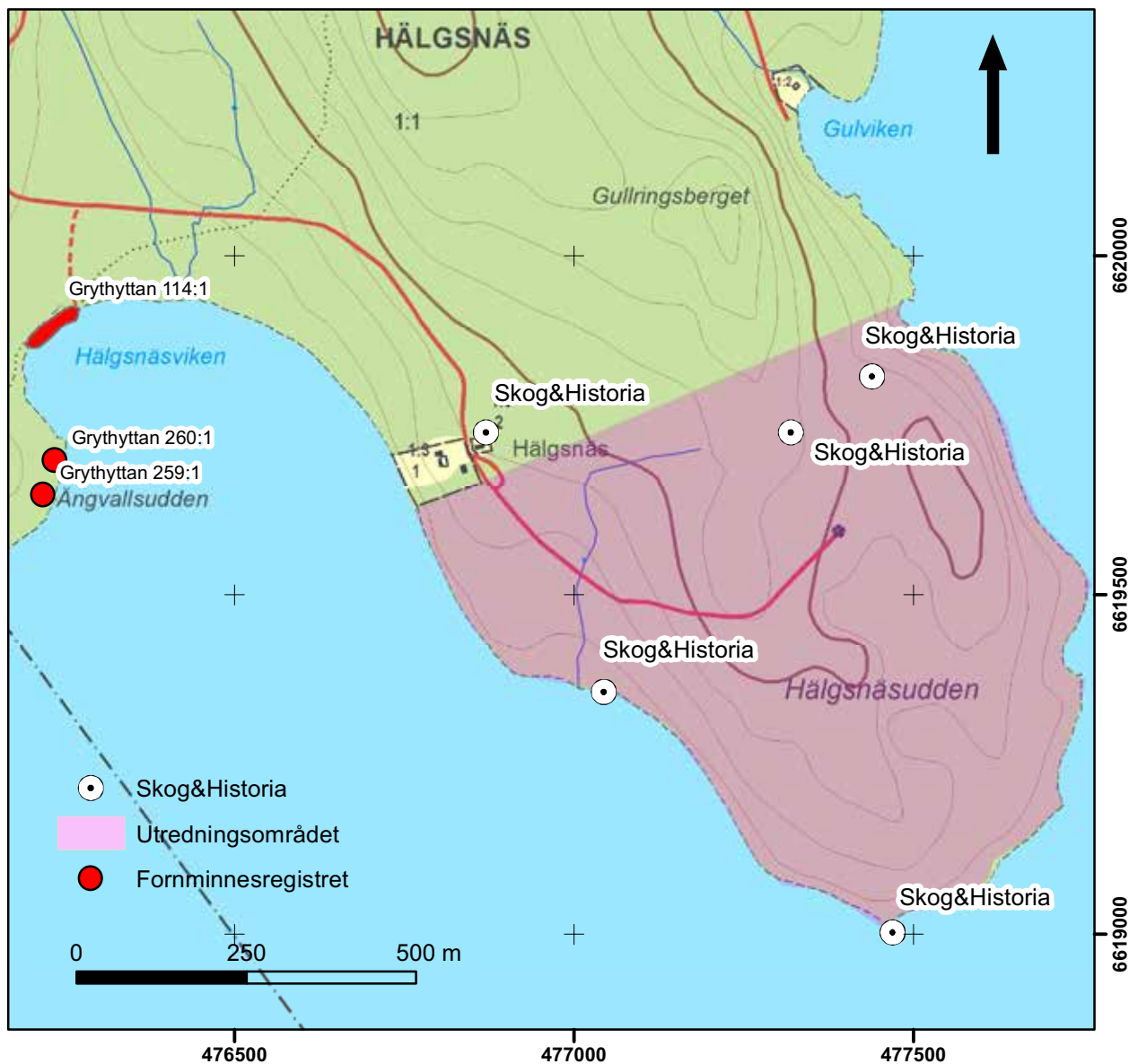
FIGUR 1. Utdrag ur Terrängkartan med undersökningsområdet markerat i rosa. Skala 1:50 000.

Inledning

På uppdrag av Länsstyrelsen i Örebro län har Stiftelsen SAU genomfört en arkeologisk utredning etapp 1 och 2 inom fastigheten Hälgsnäs 1:1 i Hällefors kommun. Bakgrunden till utredningen var att Hällefors kommun planerar för ett nytt detaljplanområde inom fastigheten.

Baserat på kända lämningar i närområdet men också på de topografiska och geologiska förutsättningarna gjorde Länsstyrelsen bedömningen att det fanns risk för att oregistrerade fornlämningar skulle beröras av den nya detaljplanen.

Fem objekt från projektet *Skog & Historia* fanns registrerade i skogsstyrelsens register (Skogens Pärlor) inom utredningsområdet. Utredningens syfte var att utreda om det fanns okända lämningar inom det aktuella området samt registrera relevanta *Skog & Historia* objekt till FMIS.

FIGUR 2. Fastighetskartan med registrerade fornlämningar (FMIS), Skog & Historiaobjekt och undersökningsområdet markerat. Skala 1: 10 000.

Antikvarisk bakgrund

Topografi och fornlämningsmiljö

Utredningsområdet är beläget på Hälgsnäsudden vid sjön Sör-Älgen cirka tre kilometer väster om orten Grythyttan. Området utgörs i huvudsak av kuperad skogsmark med en markant höjd i nordöstra delen av området. Sjön ligger på cirka 180 meter över havet och högsta höjden inom området strax över 200 meter över havet.

På SGU:s berggrundskarta består Hälgsnäsudden till största del av skiffer. En mindre del närmast stranden på den nordöstra och södra delen är berggrunden lepatit/hälleflinta (SGU 11E Filipstads SO). Jordartskartan visar att marken utgörs av morän (SGUs jordartskarta).

Sjön Sör-Älgen sträcker sig från Hällefors i norr i cirka 1 mil söderut. Runt sjön finns sju stenåldersboplatser registrerade (Grythyttan 277:1, 381:1, 420:1, 437:1, 438:1 samt Hällefors 371 och 392). Alla sju boplatser har fynd både av kvarts och hälleflinta. Fynden har påträffats i strandkanten och ute i vattnet.

FIGUR 3. Vid framkomsten till Hälgsnäsudden kom vintern tillbaka vilket försvårade inventeringen den första dagen. Fotograferat av Kerstin Westrin.

FIGUR 4. En av de i FMIS registrerade stensättningarna Grythyttan 262:1-2 som ligger utanför det aktuella UO. Fotograferat mot söder av Kerstin Westrin

Det finns 15 registrerade lämningar från förhistorisk järnframställning med så kallad lågteknisk metod också de i nära anslutning till sjön. Det är både blästplatser och slaggförekomster där (Grythyttan 114:1, 115:1, 257:1, 258:1, 382:1) och (Hällefors 54:1-2, 55:1, 56:1, 57:1, 286:1, 287:1, 288:1, 372 samt 420:1) ingår. Från senare tids järnhantering finns två gruvhål registrerade (Grythyttan 261:1 och 126:1). Grythyttan 261:1 är ett registrerat gruvhål och 126:1 är ett större område där grunder efter byggnader också ingår i lämningen (FMIS).

Vid Sör-Älgen finns fem gravar registrerade. Det är fyra stensättningar (Grythyttan 262:1-4) samt ett röse (Grythyttan 427:1) Stensättningarna är belägna på en smal udde på västra sidan av sjön och röset på en mindre ö på den östra sidan.

Två lämningar efter hus/ torp finns också registrerade (Grythyttan 128:1 och 251:1).

Inom projektet *Skog & Historia* registrerades 1997 i skogsstyrelsens register *Skogens pärlor* fem lämningar inom det aktuella utredningsområdet. Lämningarna är två gruvhål, en fossilåker, ett röjningsröse och en lämning övrig.

Tidigare undersökningar

2011 förundersöktes järnframställningsplatsen Hällefors 287:1 belägen på västra sidan av sjön. Lämningen var före undersökningen registrerad som en kolningsanläggning i form av en kolningsgrop. Vid undersökningen 2011 framkom ett större, cirka 300 kvadratmeter, område med lämningar från järnframställning. Träkol från platsen gav en tidigast datering till 400-talets andra hälft (Stucke&Crona 2011).

Utredningen

Metod och genomförande

Utredningen inleddes med en kart- och arkivstudie. Högupplösta terrängkartor har studerats för att identifiera lägen för stenåldersboplatser. Bland annat historiska kartor och FMIS har studerats för att få en kulturhistorisk bakgrund till området.

Resultatet från kart- och arkivstudien fick utgöra ett underlag vid den följande fältinventeringen.

Vid utredningens **etapp 1** inventerades hela utredningsområdet okulärt. De synliga lämningarna som påträffades dokumenterades i ord och bild. Möjliga lägen för stenåldersboplatser som identifierats via kartor och som okulärt påträffades vid själva inventeringen sondades med jordsond för att fastställa markslag.

Vid **etapp 2** grävdes provgropar på de ytor som efter provstick fortfarande bedömdes som möjliga lägen för stenåldersboplatser. Det uppgrävda materialet sållades med såll som hade maskstorleken fyra millimeter.

All mätdata har efterarbetats i Intrasis och ArcGis.

FIGUR 5. Emile Svenman letar avslag en bit ut i vattnet fotograferat av Kerstin Westrin

Utredningsresultat

Kart och arkivstudier

På häradskartan från 1864–67 låg Hälgsnäsudden inom fastigheten ”Hälgsnäs”. Bostadshuset ligger då som nu direkt utanför det aktuella utredningsområdet. På denna karta är marken runt huset åkermark. Den sydvästra delen av åkermarken ligger inom utredningsområdet.

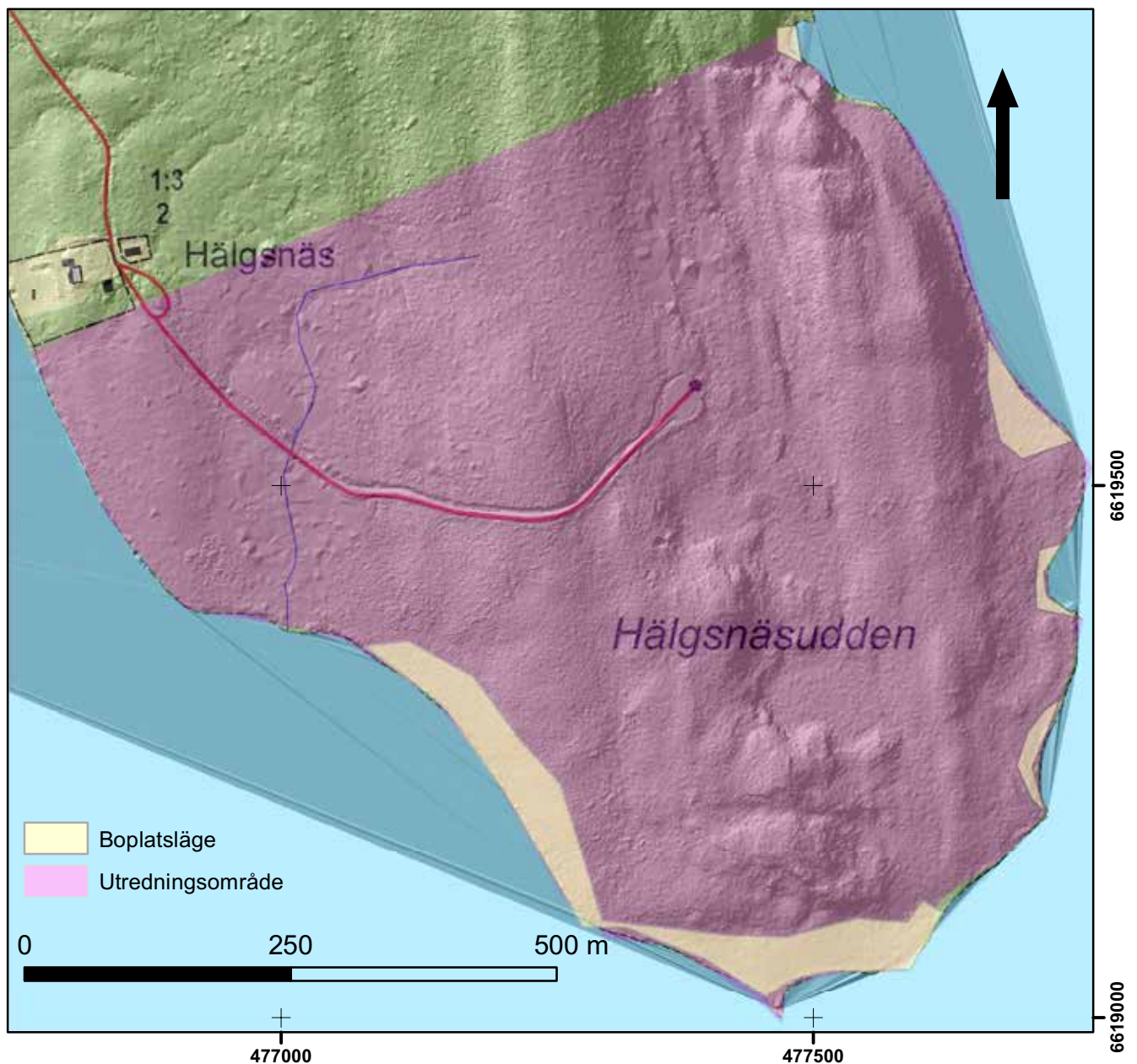
På en avmätningsskarta från 1794 uppges hemmanet ”Hälgsnäs” ligga under Varnäs bruk. Även på denna karta är huset omgivet av åkrar. På en geografisk karta från 1688 finns ”Hälgsnäs” utsatt med en bebyggelse på platsen.

Vid sökning i ortsnamnsregistret under namnet ”Hälgsnäs” finns det noterat 1660 som *Sandvik* eller *Helgersnäs*. 1680 är namnet *Hällgenäs* och 1715 *Hälgsnäs*. Sökning på dessa föregångare till namnet Hälgsnäs gav inga träffar i något av arkiven.

Via den högupplösta terrängmodellen som studerats identifierades den södra och den sydvästra sidan närmast vattnet som terrängmässigt ha störst potential för stenåldersboplatser. Även fyra vikar på den östra sidan identifierades som lägen för att påträffa boplatser.

FIGUR 6. Fastighetskartan med historiskt kartöverlägg av avmätningsskarta från 1794 och de inmätta fossila åkrarna och gränsröset i blått samt utredningsområdet i rött

FIGUR 7. Fastighetskartan med utredningsområdet och de via kartstudien möjliga boplatsslägena markerade.

Ettapp 1

Totalt påträffades tolv lämningar under ettapp 1. Lämningarna utgörs av fem kolbottnar efter resmilor där samtliga också har kojruiner (*objekt 202, 209, 213, 215, 218*), tre gruvhål (*objekt 217, 262, 273*) där ett av gruvhålen bedömdes vara en så kallad skärpning (provbrytning), samt ett mindre röse (*objekt 200*) i strandkanten på den södra sidan av udden med oklar funktionen och som motsvarar Skog & Historias objekt 1027016.

I anslutning till bostadshuset Hälgsnäs påträffades tre fossila åkrar. Dessa fossila åkrar fortsätter även utanför undersökningsområdet och där mindre del av dessa åkrar utgörs av Skog & Historias objekt 1027016.

Gruvhålet med objektnumret 215 är sannolikt Skog & Historias objekt 1027047 även om det är cirka 60 meter mellan platsen för objekt 215 och Skog & Historia:s punkt. Skog & Historia:s objekt 1027022 (också detta ett gruvhål) hittades inte på de koordinater som anges i Skogsstyrelsens register, och inte heller i den närliggande omgivningen.

FIGUR 8. Odlingsröse på den fossila åkern objekt 220 fotograferat mot SV av Kerstin Westrin.

FIGUR 9. Gruvhålet objekt 218 fotograferat mot NNV av Kerstin Westrin

Ettapp 2

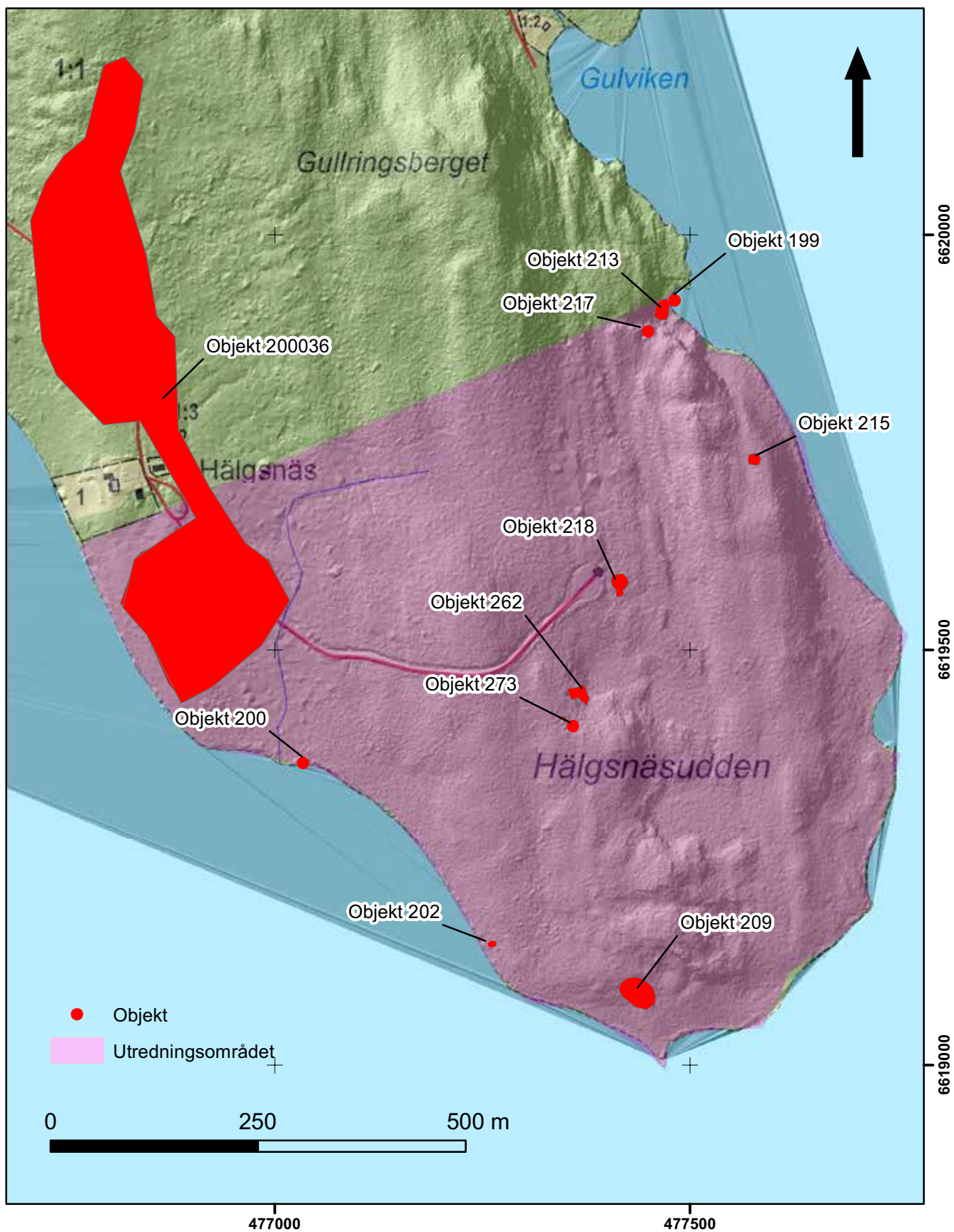
Totalt grävdes 17 provgropar i lägen som efter provstick med jordsond funnits ha markslag som uppfattas som en av förutsättningarna för boplatser från stenåldern. Inte i någon av dessa provgropar påträffades material som kan kopplas till den perioden. I de gropar som grävdes i närheten av kolbottnar fanns mindre mängder kol. Kolen kommer med stor sannolikhet från den senare aktiviteten.

Ett större avslag av hälleflinta påträffades två–tre meter ut i vattnet i en mindre vik i utredningsområdets nordöstra hörn. Detta mättes in som en fyndplats (objekt 199). På stranden i denna vik finns kolbotten objekt 213. Provgropar grävdes runt detta objekt men marken var mycket blöt och det gick inte att sälla materialet.

Vid efterarbetet med de inmätta objekten framkom att position på röset, objekt 200, sammanfaller med den gräns som utgör hemmanet Hälgsnäs marker åt söder på kartan från 1794 (se figur 6) och den antikvariska bedömningen blir gränsröse i gräns som ej är aktiv idag.

Objekt utanför utredningsområdet

Efter diskussion med Länsstyrelsen bestämds att även de fossila åkrar som ligger utanför utredningsområdet skulle mätas in och slås ihop med de åkrar som finns inom UO och anmälas till FMIS som ett sammanhängande område med fossil åkermark (objekt nr 200036).

FIGUR 10. Resultatkarta med utredningsområdet i rosa och de påträffade objekten i rött. Skala 1:6500

Slutsats och diskussion

Vid utredningen framkom fem områden med skogsbrukslämningar (kolbottnar med kojruiner), tre gruvhåll, tre fossila åkrar, ett gränsröse samt en fyndplats i form av ett avslag i hälleflinta. På de identifierade områdena som provgroppsgrävdes påträffades inget som kan kopplas till stenåldern. Avslaget i hälleflinta som påträffades två–tre meter ut i vattnet indikerar att det under kolbotten (objekt 213) kan dölja sig en boplatz från stenåldern förutsatt att marken varit eller är torrare vid ett lägre vattenstånd. Sjön kan vara dämd då det finns kraftverk både i Grythyttan och i Älvestorp. Båda ställena har vattenförbindelse med sjön Sör-Älgen. Vid de registrerade stenåldersboplatserna som finns runt sjön och även i intill liggande sjöar är de påträffade avslagen hittade både i strandkanterna men också i de flesta fall ute i vattnet.

De fossila åkrarna som mättes in vid nuvarande fastigheten Hälgsnäs korresponderar vid rektifieringen av kartan från 1794 väl med de åkrar som finns på denna karta. Åkrarna gav ett ålderdomligt intryck och det stora antalet odlingsrösen och det faktum att det fanns även ett lika stort antal jordfasta block kvar i åkrarna, talar för att det varit moränmarker som röjts. En reflektion är också att detta arbete inte gjorts i en hast utan måste pågått under flera generationer.

En stor arbetsinsats lades på att hitta dokumentation om de gruvhåll som påträffades. Tyvärr så gick vi bet att kunna fastställa när denna brytning pågick, och till vilket bruk gruvhållen tjänade. Det framkom att det skulle ha varit kvarts som brutits här. Tyvärr finns ingen annan hänvisning i rapporten där denna uppgift finns än till berggrundskartan (Sundberg m fl 2005). De delar av gruvhålets väggar som är synliga (hålen var vattenfyllda vid inventeringstillfället) är raka utan spår av mer modern teknik, som håll efter borrhning. Det större gruvhålet (objekt 262) uppfattades också vara djupt. De kraftigt övertorvade skrotstensvarparna talar för att brytningen övergetts för länge sedan. Kontakt togs med Grythyttans hembygdsförening men inte heller de hade några uppgifter om brytningen (muntligen Åke Granberg Grythyttans hembygdsförening).

Inte helt oväntat påträffades lämningar från kolframställning inom området. Närheten till ett flertal bruk borgar för att kolframställning förekommit inom området. Denna lämningstyp finns både före och efter 1850. Att bedöma ålder enbart utifrån okulär besiktning, storlek och typ av anläggning riskerar att bli missvisande. Detta visar undersökningar som gjordes i samband med E4 projektet i Uppland. Resultatet av dessa undersökningar visade bland annat på lokala variationer av kolningsanläggningar och kojbyggnader (Hennius m fl 2005). Dateringar av kolbottnar är inte helt problemfria. Med höga egenåldrar på de olika träslag som dateras med ¹⁴C-analys kan ge missvisande resultat. En säkrare dateringsmetod är att använda dendrokronologisk datering för att fastställa när det kolades (Ölund. 2012). Något som kan beaktas vid eventuella vidare antikvariska åtgärder av kolningsanläggningarna.

Referenser

Stucke U & Crona M. *Järnhantering vid Sör-Älgens strand*. UV rapport 2011:78. Stockholm 2011.

Hennius A, Snensson J, Ölund A, Göteborg H. *Kol och Tjära-Arkeologi i norra upplands skogsmarker*. Undersökningar för E4. Rapport 2005:2. Uppsala 2005

Lundström I. *Beskrivning till berggrundskartor. Filipstad SO och NO*. Berggrundskartor. SGU serie AF 177, 185. Uppsala 1995.

Sundberg A, Olsson A, Wik N-G. *Projekt Bergskraft Industriella mineral och bergarter i norra delen av Örebro län*. Uppdrags rapport 08-966/2004. 2005.

Ölund A. *Skogsbrukslämningar längs väg 56. Arkeologisk förundersökning*. Upplands museets rapporter 2002:2. 2002.

Arkiv och söktjänster

FMIS=Fornsök www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html.

Skogsstyrelsen skogens pärlor <https://minasidor.skogsstyrelsen.se/skogskartan/>

Ortnamnsregistret Sofi <http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>

Jordartskartan SGU www.sgu.se

AKT	Karta	Åtgärd	Arkiv	År
J 112-81-23	Härradsekonomiska		Rikets allmänna kartverks arkiv	1864–23
S20-31:2	Hälgsnäs nr 1	Avmätning	Lantmäteristyrelsens arkiv	1794
S8:14	Hjulsö sn	Geografisk karta	Lantmäteristyrelsens arkiv	1688

Bilagor

Bilaga 1. Objektslista

Objekt	Lämningstyp	Beskrivning	Bedömning efter etapp 1 & 2	Källa
199	Fyndplats	Lösfynd. ca två – 3 meter ut i vattnet påträffades ett större avslag i hälleflinta.	Övrig kulturhistorisk lämning	Inventering
200	Gränsmärke	Röse, 2 x 2 m diam, 0,4 m h bestående av samling mindre stenar, 0,2 x 0,2 m–0,5 x 0,3 m belägen på håll i kanten på sjön Sör-Älgen. Röset ligger i gräns för fastighetens Hälgsnäs marker på karta från 1794 (S20-31:2 Avmätning Hälgsnäs1).	Fornlämning	Inventering Historisk karta 1794
202	Område med skogsbrukslämning	Kolbotten efter resmila, rund ca 10 m diam. Vall endast i Ö och V sidorna ca 4 m l, 0,5 h och 2 m b. Direkt V om milan, grund efter kolarkoja (Objekt 203) 4,5 x 4 m (NÖ–SV) bestående av en rundad vall, 0,2–0,5 m h och 0,4–0,5 m b. I NÖ rest efter spisiröse, U-format 2,2 x 2 m (NCV–SÖ) 0,5–0,7 m h. Delvis inrasad och övertorvad. Rikligt med kol i milan vid prov stick. S-sluttande till plan skogsmark intill sjön Sör-Älgen.	Möjlig fornlämning	Inventering
209	Område med skogsbrukslämning	Kolbotten efter resmila, rund ca 16 m diam, omgiven av vall 2–3 m b och 0,3–0,5 m h. Ev. en äldre mila under som syns i den S sidan. 5 m V därom, grund efter kolarkoja 5 x 4 m (Ö–V) med rundad vall 2 m b och 0,2–0,4 m h. I V änden spisiröse mot jordfast block. Spisiröset är U-format 1,5 x 1 m (N–S) och 0,5 m h. Röset är delvis inrasad och övertorvad. Svagt S-sluttande till plan skogsmark Granskog.	Möjlig fornlämning	Inventering
213	Område med skogsbrukslämning	Kolbotten efter resmila rund 10 m diam. ställvis vall ca 1,5 m b och 0,2 m h. 10 m SSV därom koj-ruin bestående av rest efter spisiröse 4 x 2 m (Ö–V) 1,5 m h. Körskador (N.–S) genom milan. Rikligt med kol i milan vid provstick. Lägre fuktig skogsmark i en mindre vik av sjön Sör-Älgen. Blandskog	Möjlig fornlämning	Inventering
215	Område med skogsbrukslämning	Kolbotten eter resmila, rund ca 16 m diam, 0,2–0,4 m h. Direkt S därom kojruin 4,5x3 m (Ö–V) med rundad vall 1 m b och 0,1–0,3 m h. I östra änden rest efter spisiröse 2,5 x 2,0 m (N–S) och 0,5 m h. Röset övertorvat. Rikligt med kol i milan vid provstick. Naturlig terrass vänd mot N på höjd med berg i dagen. Barrskog	Möjlig fornlämning	Inventering
217	Gruvhål	Gruvhål, rundad och vattenfylld ca 8 x 5 m (Ö–V) och 5–3 m dj ner till vattenytan. Skrotstensvarp i den ö sidan och utför sluttning ner mot vattnet. Varpen övertorvad. NÖ sluttande skogsmark strax nedan för krön av höjd med berg i dagen. Barrskog.	Fornlämning	Inventering

Objekt	Lämningstyp	Beskrivning	Bedömning efter etapp 1 & 2	Källa
218	Område med skogsbrukslämning	Kolbotten efter resmila, rund ca 13 m diam och ca 0,2–0,4 m h. 12 m S därom rest efter kolarkoja ca 4 x 3 m (Ö–V) med diffusa vallar. Spisröse i Ö änden 1 x 1 m och 0,5 m h mot jordfast block. Hygge. 10 m Ö om vändplan av mindre skogsväg.	Möjlig fornlämning	Inventering
200036	Område med fossilåkermark	Inom området, ca 800 x 50–150 m (S–N), finns ett femtiotal odlingsrösen i varierade storlekar, från ca 8 m diam och 2,5–3 m h till 1 x 1 m och 0,5 m h. Även odlingssten på jordfasta block. SV sluttande och välvd skogsmark som sluttar i S mot sjön Sör-Ålgen. Hygge. (S20-31:2. Avmätning Hälgsnäs1).	Övrig kulturhistorisk lämning	Inventering Historisk karta 1794
262	Gruvhål	Gruvhål, vattenfyllt, ca 20 x 6 m (Ö–V) ca 3–6 m ner till vattenytan. I Ö övergår gruvhålet i en transportgång ca 15 m l (Ö–V) och som svänger mot NÖ. 1–2 m b och 1–0,5 m dj. Skrotstensvarp på gruvhålets östra sida och utför sluttning och på transportgångens sidor och slut. Varpen övertorvad, Strax nedanför ett krön på lägre del av höjd. NÖ sluttande skogsmark. Granskog.	Fornlämning	Inventering
273	Gruvhål	Gruvhål, skärpning vattenfyllt 10 x 2–6 m (N–S) och 1 m till vattenytan. Totala djupet uppskattas till ca 2 m. Skrotsten glest runt hela kanten, övertorvad. 9 m SÖ därom, ev jordrymning, 5 x 3 m 0,5 dj. lgen-mossad. Plan skogsmark. Tallskog	Fornlämning	Inventering

Bilaga 2. Provgropslista

Inventering	Rutstorlek	Jordkaraktär botten	Djup m
204	0,25 x 0,25	silt	0,25
205	0,25 x 0,25	silt	0,3
206	0,25 x 0,25	silt/sten	0,25
207	0,25 x 0,25	silt	0,3
210	0,25 x 0,25	silt	0,3
211	0,25 x 0,25	häll	0,1
212	0,25 x 0,25	häll	0,1
281	0,25 x 0,25	stenigt	0,15
282	0,25 x 0,25	stenigt	0,15
283	0,25 x 0,25	stenigt	0,2
284	0,25 x 0,25	stenigt	0,15
285	0,25 x 0,25	stenigt	0,1
286	0,25 x 0,25	stenigt	0,15
287	0,25 x 0,25	stenigt	0,2
288	0,25 x 0,25	stenigt	0,15
289	0,25 x 0,25	silt	0,25
290	0,25 x 0,25	silt	0,25

